

Naděžda Špatenková et al.

O POSLEDNÍCH VĚCECH ČLOVĚKA

Vybrané kapitoly z thanatologie

POHŘEBNÍ HOSTINA: JEJÍ FUNKCE A VÝZNAM

Giuseppe Maiello

»Mrtvých už není tu;
napsali znamení do stromů, do květů,
že žijí.«

Jiří Wolker

»Utěšovací« a pohřební hostina

V Evropě lze nalézt dvě podoby kolektivního stravování, od sebe velmi odlišné, spojené s obdobím po smuteční události (úmrtí člověka). Jsou to »utěšovací hostina« (italsky *il consòlo*) a pohřební hostina. Utěšovací hostina byla zaznamenána italskými etnology a její funkce dostatečně popsána Alfonsou Maria di Nola v jeho rozsáhlé studii *La morte trionfata: antropologia del lutto* (Smrt triumfovaná: antropologie žalu, 1995a) a dodnes se s ní setkáme v rozsáhlých oblastech jižní Itálie a na Sicílii.* Pro pochopení funkce pohřební hostiny se nejprve podíváme na její hlavní charakteristiky, coby protichůdné formy »utěšovací« hostiny, abychom se k ní pak mohli vrátit, a to i s ohledem na evropský kontext a na to, jak je dnes vnímána v české společnosti.

Název *consòlo*, doslova útes, odkazuje na systém, jak zmírnit bolest těch, kteří truchlí nad ztrátou blízkého (Delle Grottaglie, 2008, s. 10). Jedná se také o jeden z mechanismů, jehož prostřednictvím jsou odstraněny typické tabuizace, týkající se stavu smutku, aniž by byli pozůstalí povinni přijmout odpovědnost za jejich odstranění. Truchlící je zpravidla ve stavu odmítání příjmu potravy, a to kvůli psychickému bloku (ve smyslu ztráty chuti k jídlu v důsledku stresu), ale zároveň je nucen dodržovat tradiční kulturní modely, které jsou dány jeho společenstvím. To konkrétně znamená, že příbuzní a přátelé poskytnou pozůstalým kompletní chody jídel, v souladu s etiketou, přenášenou z generace na generaci. Základem této etikety je povinnost v plné míře konzumovat veškerou podávanou stravu, a to zejména ze strany nejbližších pozůstalých. Pravidlo povinného konzumu jíd-

* První vydání *La morte trionfata* se datuje do roku 1995. V českých knihovnách existuje pouze jedna kopie, a to vydání z roku 2005. Stručný popis »utěšovací« hostiny v současnosti je také v publikaci Maiello (2010, s. 64).

la jednoznačně souvisí s procesem detabuizace a snahou zbavit se odpovědnosti, neboť prostřednictvím stravování pozůstali znovu akceptují život, ale zároveň si této skutečnosti nejsou plně vědomi, v podstatě jen plní společenskou povinnost.

Hlavní rozdíl mezi »utěšovací« hostinou a hostinou pohřební tedy spočívá v tom, že v prvním případě je to komunita, která organizuje stravování (i jeho rytmus) a pozůstali jen přejímají funkci pasivních příjemců ve vztahu ke konzumu jídla, zatímco v druhém případě jsou pozůstali aktivní, neboť to jsou oni, kdo hostinu pořádají. Další rozdíl mezi utěšovací hostinou a pohřební hostinou spočívá také v tom, že pouze v případě pohřební hostiny máme zprávy o orgiastickém chování během hostiny, nebo spíše v její vrcholné fázi.*

Úlitby na počest (nejen) rekům při pohřebních hostinách antického světa jsou poměrně dobře známy.** I raně křesťanské agapé se brzy musely zakazovat, když se tyto akce společného stolování konaly na počest nějakého zemřelého. Místem orgií totiž často byly kostely, kde se původně – tak jako na hřbitovech – pohřební hostiny konaly. Například Theodoret z Kyrrhu, biskup v Antiochii, vyprávěl, že v tamním kostele se během pohřební agapé dokonce tancovalo (Murko, 1910; srov. 1947, s. 157). Po jeho přestupu ke křesťanství, v roce 386, sv. Augustin (Epistulae, XX, 6) nazýval pohřební hostiny »setkáním opilství a smilstva«.** Z křesťanských kostelů byla pro účel pohřební hostiny nejvíce využívána Bazilika svatého Petra v Římě. Ta byla známa tím, že opijení bylo, i dle svědectví sv. Augustina (Epistulae, XXIX, 10), každodenní záležitostí.

U křesťanů byla pohřební hostina později nazývána *refrigerium*, což by se do češtiny dalo přeložit jako »osvěžení«. Funkcí pohřební hostiny bylo uspořádat ceremonii, která by osvěžila duši. Tuto ideologii lze vypořádat i ve funebrální ikonografii, kde najdeme například holubici na okraji vázy nebo kašny, která se právě osvěžuje.

Excesy během pohřebních hostin nebyly rysem jen řecko-římského světa, který se pak odrážel v křesťanských pohřebních agapé. I ve střední Evropě, která zůstala prakticky izolována od kulturního vlivu antického světa, pohřební hostiny vždy měly orgiastický charakter.

Například remešský arcibiskup Hincmam (806–882) přísně zakazoval pohřební hostiny »zlořádům«, které jeho současník, benediktnin Regino z Prümü (840 až

* Termín »orgiastické chování« vnímáme restriktivně, tj. hlavně ve smyslu přejídání a opilství.

** V případě slavnostního pohřbu se podávalo syrové maso. Tento akt byl nazýván *visceratio*. Pohřební (ale i vzpomínková) hostina byla namísto toho nazývána *silicernium*. Prováděla se zpravidla přímo na náhrobním kameni, poté případně pokračovala v domě zemřelého. Po devíti dnech se pak konala širší vzpomínková hostina, nazývaná *cena novedialis* (Smith, 1870, s. 562).

*** První zákaz *agapé* je z roku 363 a byl vyhlášen Laodikajským synodem, který tyto hostiny zakázal pořádat v kostelech. Další zákaz je z roku 393, kdy Kartáginský synod zakázal biskupovi účastnit se pohřebních hostin. Ještě dříve, dle svědectví sv. Augustina (*Confessiones* 6.2.), biskup Ambrož Milánský nařídil zákaz nošení jídla a pití do kostelů a na hřbitovy.

915), popsal takto: »Účastníci slavnosti se opijeli, připíjeli na počest svatých, duše zemřelých předků, nutili se k pitkám, tropili nehorázné smíšky, povídali si jalové rozprávky, zpívali, jásalí. Přitom se děly hry ohavné, tanečnice tančily, některé nosily škrabošky apod.« (překl. Zíbrt, 1894, s. 16). Burchard Wormský (965–1025) nařídil 30 dnů trestu pro ty, kteří se zúčastnili pohřební hostiny na hřbitově a tam pojídali z jídel obětovaných na hrobech. Sám kníže Břetislav II. ve svém dekretu, který v roce 1092 vydal proti pohanským obřadům, zakázal bezbožným žerty, jež nad mrtvými tropili v škraboškách, vyzývající duše mrtvých, aby jim věštily budoucí osudy (překl. Zíbrt, 1894, s. 17, srov. také Niederle, 1912, s. 274).

I ve střední Evropě, po přijetí křesťanství, se tedy pohřební hostina zachovala, se svými charakteristikami více či méně magickými. A i když se pochopení magična silně oslabilo, nikdy nevymizel zvyk obžerství a hlavně nadměrné konzumace alkoholických nápojů.* Navíc od roku 1812 byly pohřební hostiny v českých zemích oficiálně kodifikovány v Občanském zákoníku (srov. Ludvíková, 1971, s. 211). Avšak od druhé poloviny 19. století můžeme v této souvislosti mluvit o úpadku.

Funkce pohřební hostiny

Je-li možné rekonstruovat genezi pohřební hostiny, i když pouze na základě zákazů, je poněkud složitější pochopení její funkce či spíše jejích funkcí.

Poté, co jsme zjistili, že se jedná o starobylý obyčej, který nemůžeme odvodit ani od antických Řeků ani od starých Slovanů, protože je společný pro celou řadu různých kultur, považujeme jej za ještě starší, než nám dovolí odhalit historické bádání.** Můžeme tvrdit, že jednou z jeho nejstarších funkcí bylo uklidnit zesnulého, který by se jinak mohl stát *lebender leiche* neboli *revenantem*, nebo upírem, pokud chceme používat termín slovanského původu. Aby se zabránilo pomstychtivému hněvu mrtvého, věřilo se, že je nutné neustále jej chválit a nabízet mu úlitby (srov. Rohde, 1894, s. 198), a tím nejlepším místem k tomuto účelu byla právě tabule. Avšak ochranná nebo profylaktická funkce, i když v prehistorii, v protohistorii, v předkřesťanském období, dokonce až do období začátku první

* Podobné problémy s alkoholickými excesy, hudbou a smilstvem během pohřební hostiny známe také u pravoslavných křesťanů. V určitých částech pravoslavného světa se pohřební hostiny dokonce ještě konají v kostelech, jako u prvních křesťanů. Seznam kázání v církevní slovanštině proti alkoholickým (a dokonce i sexuálním) excesům vydal N. M. Galkovskij (1913–1916).

** Podle Lubora Niederleho (1912), a ještě více podle Angela De Gubernatis (1890), by se jednalo o »indoevropské dědictví«. Zejména v českém prostředí autorita Niederleho vedla k určitému nekritickému postoji k jeho osobě v otázkách kulturní historie. Z našeho pohledu je »indoevropská« hypotéza dnes zcela překonána (a je i nebezpečná, pokud bychom termín »indoevropský« nahradili synonymem »árijský«).

světové války (ale pouze ve vzdálených venkovních oblastech), značně vnímaná, až na několik málo výjimek, už v současné Evropě nemá význam.*

Další starobytlou funkcí, dodnes ale stále aktuální, je funkce exhibiční, ve smyslu předvádění bohatství ze strany pozůstalých. Bohaté rodiny už v antickém Římě distribuovaly velké množství jídel, obzvláště masitých (srov. pozn. 3), přičemž ještě dnes na celém světě bohaté rodiny pořádají pohřební hostiny v luxusních podnicích. Pokud se týče současné evropské oblasti, je to hlavně na Sardinii, kde jsou ještě dnes při pohřebních hostinách servírována přemrštěná kvanta jídel (srov. Chironi 1999), což můžeme považovat za jasný znak kontinuity s velmi archaickou tradicí.

Počet pozvaných lidí na hostinu významně souvisel se společenským postavením zesnulého (Chiffolleau, 1980, s. 144; srov. di Nola, 1996b, s. 169). Pokud šlo o společensky významného člověka, byla to velmi nákladná záležitost, zvláště oblíbená mezi německými měšťany z Porýní nebo provensálskou aristokracií (Vovelle, 1983; srov. 2000, 282).

Ale i nejhudší rodiny, jak víme, pořádají pohřební hostiny, i když nejspíše doma. To znamená, že i když společná konzumace jídla a alkoholu v tomto případě neznamená exhibici bohatství, v každém případě reprezentuje důležitou společenskou událost.

Právě sociálními aspekty pohřební hostiny se zabýval zakladatel moderní francouzské etnologie Arnold van Gennep. Ve druhém díle svého *Manuel de folklore français contemporain* (Příručka současného francouzského folklóru, 1946) uvádí, že pohřební hostina už nemá nic společného s kultem mrtvých, ale reprezentuje jeden ze základních elementů společenské solidarity, a to buď v omezené, nebo v nejširší, obecné formě, pokud na ni jsou zváni všichni členové komunity. To proto, že »společné jídlo a pití představuje začleňovací rituály při každé příležitosti« (c.d.: 652). Zejména na zemědělském venkově je ritualizace zřejmá: začíná se ve smutku, postupně se zvyšuje nálada a nakonec dochází k excesům. Dle van Gennepa pohřební hostina navíc reprezentuje svéráznou formu poděkování účastníkům pohřbu; prostě přechodový rituál, který obnovuje pouto mezi živými (a eventuálně i se samotným zesnulým), jež bylo porušeno zánikem jednoho článku pomyslného řetězu (van Gennep, 1909; srov. 1996, s. 151). Jednalo by se tedy nikoli o »odlučovací rituál«, jak by se na první pohled zdálo, ale, dle definice van Gennepa, o »přijímací rituál« (tamtéž).**

* Francouzský historik Georges Duby (1985) je přesvědčen, že povědomí o potřebě bránit sebe sama od revenanta, ve smyslu jeho uspokojení jídlem, v Evropě přetrvávalo dlouhou dobu. V této souvislosti uvádí příhodu, která se stala v městě Bruges v roce 1127. Tam vrazi flanderského hraběte připravili pohřební hostinu na jeho rakev, v přesvědčení, že jídlo uklidní hněv nebožtíka. V příběhu je zajímavé také to, že se týká šlechtického stavu, neboť takový druh víry byl zaznamenán spíše u rurálního obyvatelstva.

** Ovšem také van Gennep (1909, srov. 1996, 140–141) nevyklučuje, že v minulosti, a ještě dnes, u několika mimoevropských kultur, mohla mít pohřební hostina i profylaktickou funkci, ve smyslu vyčistit dům od eventuálního zlého ducha.

V dnešní Evropě jsou i přes relativní úpadek pohřební hostiny dostatečně rozšířeny. Spíše než »terroristickou« intervencí křesťanského duchovenstva (jak to vyjádřil francouzský historik Michel Vovelle, 1983; srov. 2000, s. 284) byl jejich úpadek způsoben postupným rozpadem tradiční agrární společnosti (c.d.: 285). V tomto smyslu se razantní intervence církve dá vystopovat jak v katolické, tak v evangelické a pravoslavné oblasti. Ale pouze kalvinisté byli vždy konsekventní a nekompromisní vůči lidovým zvykům (tamtéž), zatímco pravoslavní byli tak konzervativní, že neměli vůbec sílu postavit se radikálně a konsekventně k přetrvávajícím pohanským obyčejům (Murko, 1910; srov. 1947, s. 256).

Co se týká druhů nápojů a jídel, je v celé Evropě – od nejstarších pramenů až do současnosti – zaznamenána konzumace masa a červeného vína. O něm mluvil dokonce i Homér (*Ilias* XXXIII, 237, 250).*

Ve švýcarských vesnicích v 19. století účastníci nočního bdění u zemřelého dostali od jeho rodiny mošt, pálenku a hodně vína. V okrese Bern se uprostřed noci vařila hrachová polévka, která se podávala se špekem a sýry. Dveře spížírní byly ponechány stále otevřené. V Anglii se nabízelo jídlo hned po pohřbu, a to hlavně víno, káva, pálenka, sladkosti, chleba, sýr a šunka. Zvyk jíst šunku při pohřebních hostinách se rozšířil po celém Commonwealthu, i když dnes je v New Yorku nejoblíbenější »pohřební bageta« s uzenými rybami (Junod 2013).

V Bulharsku se pohřební hostina ještě ve 20. století konala u hrobu nebo v předsíni kostela. Byly servírovány hlavně vařené ryby, chléb (někdy s medem), sýr a další vařená jídla. Předpokládalo se, že i duše zemřelého se zúčastní hodování a že z každého nápoje i pokrmu bude první pohár a sousto určeno právě duši zemřelého (Murko, 1919; srov. 1947, s. 216). Dokonce aby akt krmení vypadal »realističtější«, byl do hrobu vykopán otvor, do nějž se dávaly pokrmy a voda (c.d.: 222). Podobné obyčeje, s tím, že se u stolu nechalo přímo speciální místo pro zesnulého, známe také z oblasti pohoří střední Makedonie – okresu Kruševo (tamtéž). V takovém případě můžeme hovořit o hybridní formě pohřební hostiny, která se přibližuje »utěšovací« hostině, jelikož to nebyla jen rodina zesnulého, která nabízela jídlo, ale zároveň ostatní členové komunity, kdo přinášeli další potraviny a nápoje.

Za zmínku stojí připomenout, že vedle pohřební hostiny, která se konala těsně po pohřbu, se v Evropě konaly už zmiňované hostiny při bdění u těla nebožtíka a dále pamětní hostiny. Ty se konaly ve stanovených termínech, které se však v různých oblastech Evropy lišily. Zejména mezi balkánskými Slovany je zvyk uspořádat pamětní hostinu 40 dnů po pohřbu vázán na archaické přesvědčení, že po 40 dnech je duše trvale oddělena od těla.

* Ale například v Bretani se ještě před druhou světovou válkou pro nebožtíka zachovávalo čerstvé mléko (Puckle 1926, s. 111). Čerstvé mléko bylo obřadním nápojem i na Hornácku, »pro ochlazení duší, trpících pekelnými mukami« (Navrátilová, 2004, s. 240).

V českých zemích byly už za první republiky (1918–1938) a hlavně v období tzv. státního kapitalismu (1948–1989) projevy smutku považovány dle běžné etikety za »zbytečné« (srov. Kotrlý, 2013, s. 212), a proto i pohřební hostina zažila své hlavní období ústupu. To ovšem nepotvrzují šetření Kubičkové (1999), která poukázala na význam pohřebních rituálů včetně pohřební hostiny i před rokem 1989, a situuje jejich úpadek včetně upuštění od smuteční hostiny a jiných rituálů až do pozdějšího období. Zajímavé je, že i tzv. socialistická etiketa se inspirovala, nejspíše na nevědomé úrovni, původní křesťanskou teologií v tom smyslu, že se snažila v maximální možné míře odstranit jakoukoli formu excesů v oblasti pohřebních rituálů.

V současnosti se pohřební hostiny pořádají buď v restauračních zařízeních nebo v pronajatých sálech nebo ve venkovních prostorách, popřípadě na chalupě nebo na chatě nejbližších pozůstalých. Nikoliv doma, pokud se pohřeb konal ve městě, a už vůbec ne na hřbitově.

Ještě dnes se poměrně často setkáváme s tím, že skupina pozůstalých a jejich kamarádů navštíví hospodu blízko místa pohřbu nebo bydliště zesnulého, aby tam poseděli a v nadměrné míře konzumovali alkohol. Zatím však nemáme dostatečné množství výzkumných dat, abychom mohli s všeobecnou platností tvrdit, že je to pravidlem. Hlavně v mladší generaci navíc panuje názor, že alkoholické excesy jsou výlučně novodobou záležitostí.

Pozůstalí a jejich kamarádi si fotí pohřební hostinu, které se zúčastnili, poté fotografie zveřejňují na sociálních sítích. V ČR dnes dochází i k takovému extrému, s jakým je možno se setkat v jedné pražské restauraci, specializované na pohřební hostiny, kde obsluhuje polonahá servírka, tj. »nahore bez«.

Pohřební hostiny stále plní svoji terapeutickou funkci. Nejbližší pozůstalí dorazí na hostinu zpravidla v devastovaném psychickém stavu. Po skončení hostiny (ve většině pozorovaných případech) je jejich výraz obličejů uvolněnější. Kouzlo pohřebních hostin spočívá v tom, že navzdory různým zákazům je to obyčej, který kontinuálně přetrvává od paleolitu. Původně sloužil jako apotropaion, dnes nikoliv, ale díky tomu, že existuje neporušena kontinuita tohoto zvyku, pozůstalí nemají sílu jej odmítnout, a proto se podřizují nátlaku komunity, aby se psychický stav blízkých pozůstalých vrátil k normalitě.

Dnes se pohřebních hostin často účastní i duchovní, u nás zejména faráři, samozřejmě ne všichni. Duchovní se může k pozůstalým připojit nejen ve fázi zahájení smuteční události, tj. rozloučení se zemřelým, ale také až při hostině, která již může mít bujarý charakter. Záleží na jeho uvážení. Přítomnost faráře v případech věřících rodin posiluje a zrychluje proces návratu k normalitě a akceptaci smrti.

Exhibiční význam pohřební hostiny lze detekovat nejen u bohatších rodin, ale třeba i u rodin umělců.*

* Například jeden můj přítel, známý režisér, vyzval své děti, aby jeho pohřební hostinu udělaly v hudebním klubu v centru Prahy, se spoustou jídla, nápojů a živou hudbou. Hostina, tak jak si ji přál, se pak skutečně konala večer, v den jeho pohřbu, v září 2001.

Zdá se, že díky kreativitě pozůstalých a jejich nejbližších přátel bude fenomén pohřební hostiny ještě několik generací přetrvávat. Pokud by její terapeutická funkce byla ještě více pochopena a podtržena, je dokonce možné předpokládat jeho rozšíření, a to i u té části evropské populace, která je více proti tzv. lidovým tradicím.

Pohřební hostiny ale nepatřily, resp. stále nepatří pouze k lidovým tradicím, ale také k všeobecné tradici veškerých vrstev společnosti.